

University of Groningen

Ontwikkeling door opvoeding

Knorth, Erik J.

Published in:
Leerboek ontwikkelingsstoornissen in de levensloop

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Final author's version (accepted by publisher, after peer review)

Publication date:
2016

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Knorth, E. J. (2016). Ontwikkeling door opvoeding: Inzicht en uitzicht. In W. Staal, J. Vorstman, & R. J. van der Gaag (editors), *Leerboek ontwikkelingsstoornissen in de levensloop: Een integrale medische en psychologische benadering* (blz. 119-136). [8] De Tijdstroom.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Ontwikkeling door opvoeding: inzicht en uitzicht

Erik J. Knorth

Rijksuniversiteit Groningen

finale versie

verschijnt in

Wouter Staal, Jacob Vorstman en Rutger Jan van der Gaag (redactie)

Leerboek ontwikkelingsstoornissen in de levensloop: Een integrale medische en
psychologische benadering

Noot van de auteur

Erik J. Knorth, Afdeling Orthopedagogiek, Rijksuniversiteit Groningen. Correspondentie over
deze bijdrage: Rijksuniversiteit Groningen, Afdeling Orthopedagogiek t.a.v. E.J. Knorth,
Grote Rozenstraat 38, 9712 TJ Groningen. E-mail: E.J.Knorth@rug.nl

Ontwikkeling door opvoeding: inzicht en uitzicht

Erik J. Knorth

1. Inleiding

In een eerder artikel schreef ik (Knorth, 2008, p. 2): "Enkele weken geleden ontmoette ik bij vrienden een als adoptiekind van drie maanden naar Nederland gekomen jonge man (25), die – zo vertelde hij – na een stormachtige adolescentieperiode met stevig antisociaal gedrag inmiddels in rustiger vaarwater terecht was gekomen. Onze conversatie kwam op de betekenis van *nature* en *nurture* in zijn leven. Daarbij meldde hij op een gegeven moment dat ‘... je van een goede opvoeding nooit meer afkomt’. Hij bedoelde dat positief en verdedigde met verve – en dit tot niet geringe verwondering van zijn adoptieouders – de *nurture*-assumptie (Harris, 1998)." Popma (2015) behandelt in een recent artikel de rol van de biologische 'make up' (*nature*) en de omgeving (*nurture*) bij het ontstaan en voortbestaan van anti-sociaal gedrag bij adolescenten. Naast gegevens die duiden op biologische factoren – de auteur refereert bijvoorbeeld aan onderzoek van hemzelf (Popma et al., 2006) en van collega's (Snoek, Van Goozen, Matthys, Buitelaar, & Van Engeland, 2004) waaruit blijkt dat de hormoonhuishouding bij jeugdigen met een (anti-sociale) gedragsstoornis is ontregeld – geeft Popma een mooi voorbeeld van de bevinding dat het juist de *combinatie* van biologie en (opvoedings)omgeving is, die verklaart waarom sommige jongeren een grotere kans hebben antisociaal gedrag te ontwikkelen dan anderen. Het gaat om de cohort-studie van Caspi en collega's (2002), waarin de invloed van twee varianten van het MAOA (monoamine oxidase A) gen op anti-sociaal gedrag werd bestudeerd. Bij de zgn. 'actieve' variant van dit gen was er

bij personen die in hun vroege jeugd waren verwaarloosd of mishandeld nauwelijks verhoogd risico op anti-sociaal gedrag in de volwassenheid; was er echter sprake van de 'minder actieve' variant dan was het risico na een geschiedenis van verwaarlozing en/of mishandeling exponentieel verhoogd, terwijl dit bij deze zelfde gen-variant weer níet het geval was wanneer de opvoedingssituatie plezierig was geweest (zie verder ook Byrd & Manuck, 2014). Omdat de verstrengeling van *nature* en *nurture* hier zo evident is – en hiervan zijn veel meer voorbeelden te geven; denk bijvoorbeeld aan de 'differentiële gevoeligheid' hypothese (Belsky, Bakermans-Kranenburg, & Van IJzendoorn, 2007; Overbeek, 2015) –, stelt Popma voor te spreken van *narture*¹ als benaming voor het complexe samenspel van humane biologie en sociale omgeving.

De vraag die wij hier aan de orde zullen stellen luidt wat nu de rol van de opvoeding is in dit samenspel: welke betekenis heeft opvoeding voor de ontwikkeling van jeugdigen, met speciale aandacht voor de situatie dat de psychosociale ontwikkeling devieert. We bespreken daartoe eerst wat we verstaan onder 'opvoeding'. Vervolgens relateren we de belangrijkste opvoedingskenmerken aan gewone en afwijkende ontwikkeling van kinderen en adolescenten. Daarbij besteden we ook kort aandacht aan 'ongewone' opvoedingssituaties. We reflecteren ten slotte op de ontwikkeling van de opvoeding zélf in de Nederlandse samenleving: Is deze aan verandering onderhevig, en zo ja, wat betekent dat dan voor de ontwikkelingskansen en -risico's voor jeugdigen anno 2016?

---

¹ Het woord 'narture' werd bedacht door de Britse geleerde Francis Galton (1822-1911), die hiermee een oplossing vond voor zijn eigen worsteling met het vraagstuk van 'nature' versus 'nurture'; door een laten versmelten van deze beide woorden was de tegenstelling in zijn ogen niet langer relevant. *Narture* is ook de titel van een leerboek voor opvoeders (2014), geschreven door de Ierse ecooloog Gordon D'Arcy (Burren College of Art, Ballyvaughan, Ireland), en bedoeld om de belangstelling van kinderen voor de natuur te stimuleren: "*Narture* is a nature/art manual designed particularly for primary school teachers. It will also appeal to parents interested in conveying an appreciation of the natural world to their children. The sixty exercises are theme-based and age-graded, facilitating the teacher in pitching the nature/art sessions appropriately. The exercises are designed for both indoor and outdoor circumstances" (geraadpleegd via: <http://www.gordondarcynature.com/books.php>).

2. Opvoeding

Parafraserend kan *opvoeden* met Kok (1999, p. 36) omschreven worden als het door de opvoeder in de relatie met een kind creëren van een leefklimaat en het hanteren/inrichten van de leefsituatie, zódanig dat dit de ontwikkeling en persoonlijkheidsgroei van het kind ten goede komt. Opvoeden is volgens Kok een dynamisch proces waarin zowel direct als indirect op het kind gericht handelen van de opvoeder een plaats heeft (zie ook Van der Molen, 1994). Twintig jaar geleden werden de resultaten gepubliceerd van een grootschalig onderzoek naar *Opvoeden in Nederland* (Rispen, Hermanns, & Meeus, 1996). De onderzoekers hanteren een striktere definitie van het concept 'opvoeding' dan hiervoor geschetst, en vatten het op als "... het *gedrag* dat de primaire verzorgers (ouders) in de dagelijkse omgang met hun kind vertonen en dat expliciet gericht is op het kind (Deković, Groenendaal, Noom, & Gerrits, 1996, p. 7). Dit opvoedingsgedrag is ingebed in een groter geheel van factoren die alle van betekenis zijn voor de ontwikkeling en het psychosociaal (dis)functioneren van het kind. In figuur 1 is een en ander afgebeeld.² De figuur bevat, naast kindgerelateerde kenmerken (blauw), twee typen omgevingsfactoren: *binnen*-gezinsfactoren (groen) en *buiten*-gezinsfactoren (rood). Opvoedingsgedrag maakt deel uit van de binnen-gezinsfactoren. Binnen- en buiten-gezinsfactoren kunnen tezamen opgevat worden als de *opvoedingssituatie* waarin een kind of jongere verkeert. We zullen de verschillende clusters langs lopen.

< ongeveer hier invoegen figuur 1 >

---

² Het weergegeven model is voor een belangrijk deel gebaseerd op in de internationale literatuur veelvuldig gerefereerde en 'duurzaam' gebleken modellen die aangeven waardoor de ontwikkeling van kinderen wordt beïnvloed, zoals het ecologisch model van Bronfenbrenner (1979), het procesmodel van opvoedingsdeterminanten van Belsky (1984), en het transactionele model van Sameroff (1975, 2009; zie ook Colpin, 1999; Gerris, 1999). Ook is er verwantschap met het levensloopmodel zoals beschreven door Riksen-Walraven (1989) en het sociaal-ecologisch ontwikkelingsmodel zoals uitgewerkt door Van der Ploeg en Scholte (1990), dit laatste ook wel aangeduid als het meervoudig risicomodel (Van der Ploeg, 1997).

2.1 Binnen-gezinsfactoren

Deković en Prinzie (2014, p. 145 e.v.) ordenen de binnen-gezinsfactoren (ofwel het primaire sociale milieu) in vier typen: proximale, distale, contextuele en globale factoren. *Proximale* factoren betreffen de interactie tussen ouder en kind. Daarbij maken de auteurs een onderscheid tussen het opvoedingsgedrag van de ouders en de kwaliteit van de ouder-kind relatie. Vervolgens spreken de auteurs van *distale* gezinsfactoren; het gaat hierbij om de kenmerken van de opvoeders (ouders) zoals persoonlijkheidskenmerken, bepaalde vaardigheden of psychopathologie. Een derde cluster betreft de *contextuele* factoren. Deković en Prinzie doelen hiermee op dynamische gezinskenmerken zoals het functioneren van het gezin als geheel alsook de onderlinge relaties in het gezin. Hierbij is inbegrepen de relatie tussen de ouders. Ten slotte zijn er de *globale* factoren. Daarbij gaat het om structurele en relatief statische gezinskenmerken zoals de gezinssamenstelling (bijvoorbeeld éénoudergezin), de sociaal-economische status (SES), en de etnisch-culturele achtergrond.

Hieronder (paragraaf 3) gaan we nader in op de betekenis van de binnen-gezinsfactoren omdat zij het 'hart' van de opvoeding vormen en naar alle waarschijnlijkheid ook de grootste impact hebben ten aanzien van de ontwikkeling van het kind: "Since the family is the context in which children spend the most time and establish probably their most long-lasting and influential relationships, it can be considered the most significant context of child development" (Belsky, Lerner, & Spanier, 1984, p. 4).

2.2 Buiten-gezinsfactoren

Aan de hand van Deković et al. (1996) en Van der Ploeg en Scholte (1990) onderscheiden we in ons model als buiten-gezinsfactoren een drietal bronnen van invloed op het kind (en gezin):

de schoolsituatie, de vrienden- en vrijetijdsituatie, en de (wijdere) omgeving – ook wel aangeduid als respectievelijk het secundaire, tertiaire en quataire sociale milieu.³

De *schoolsituatie* verwijst naar kenmerken zoals de schoolorganisatie (bijv. aantal leerlingen per klas, roostering), het sociaal klimaat op school (bijv. prestatiegerichtheid, onderwijsstijl leerkrachten, regime van belonen en straffen, inspraak) en de samenstelling van de schoolpopulatie (bijv. mix van hoog- en laagpresteerders). Een recente publicatie van Verschueren (2015) geeft een mooi overzicht van de rol van leerkracht-leerling interacties ten aanzien van de ontwikkeling van jeugdigen. Zo blijkt bijvoorbeeld uit longitudinaal onderzoek van Burchinal, Peisner-Feinberg, Pianta en Howes (2002) dat de kwaliteit van de relatie van de leerkracht met individuele kinderen bijdraagt aan verschillende aspecten van het functioneren op school zoals de motivatie, de betrokkenheid en het prestatieniveau.

De *vrienden- en vrijetijd situatie* verwijst allereerst naar de rol van leeftijdgenoten of peers. Boer (2015) spreekt hier van horizontale relaties – dit in tegenstelling tot de verticale relaties welke verwijzen naar ouder-kind of leerkracht-leerling relaties. Aspecten die een rol spelen zijn bijvoorbeeld de uitgebreidheid van het netwerk van vrienden, de intensiteit van contacten, en de normen die gelden in de peergroup (prosociaal, antisociaal). Jongeren verschillen in de mate en richting waarin zij de 'opvoeding door leeftijdgenoten' (Boer, 2015, p. 206) toelaten. Onderzoek van Kosten, Scheier en Grenard (2013) onder bijna 800 jonge adolescenten (11-15 jaar) brengt bijvoorbeeld drie typen naar voren: 'milde conformisten' (betrekkelijk weinig gevoelig voor invloed van peers), 'sociale conformisten' (meer gevoelig, in prosociale richting), en 'deviante conformisten' (meer gevoelig, in antisociale richting). De laatste groep is met 9% veruit de minst omvangrijke (zie verder Bijstra & Doornenbal, 2014).

Ten slotte de *(wijdere) omgeving*. Hiertoe rekenen we het sociale netwerk van het gezin en de uitgebreidheid en aard van de sociale contacten die het gezin onderhoudt met de

---

³ Delfos (2008) maakt eveneens het onderscheid tussen eerste, tweede, derde en vierde milieu en bedoelt met dit laatste de virtuele wereld van het kind.

omgeving (familie, buurt, werk, kerk, sportclub, enz.). Onderzoek toont aan dat gezinnen met een beperkt sociaal netwerk, c.q. met weinig social support uit hun omgeving in geval van onzekerheid over de opvoeding eerder in aanraking komen met zorg voor jeugd dan gezinnen die wel (informele) steun ervaren vanuit de omgeving (Nanninga, Jansen, Knorth, & Reijneveld, 2015). Feitelijk kunnen alle vormen van zorg – in de figuur samengevat met de term 'opvoedings- en ontwikkelingsondersteuning' – ook tot dit cluster worden gerekend.

2.3 Complex, bi-directioneel en dynamisch

Duidelijk is dat 'de' opvoedingssituatie van kinderen een complexe realiteit vormt waarin vele factoren bijeenkomen in een krachtenveld dat het kind als het ware omhult. Deze factoren kunnen rechtstreeks van invloed zijn op het kinderlijk gedrag (denk bijv. aan de ouder die een kind prijst voor het mooie schoolrapport dat het laat zien), maar zijn ook vaak indirect van betekenis (denk bijv. aan de ouders met relatieproblemen die het gezinsklimaat nadelig beïnvloeden waardoor een kind het huis ontvlucht). Vele factoren zijn onderling verbonden en oefenen vaak in twee richtingen (bi-directioneel) invloed op elkaar uit. Zo blijkt bijvoorbeeld uit onderzoek van Reitz, Deković en Meijer (2006) dat een hoge mate van externaliserend probleemgedrag bij (jonge) adolescenten ertoe leidt dat ouders hen meer ruimte geven en minder controle uitoefenen, hetgeen op zijn beurt het probleemgedrag bij de jongeren versterkt. Ten behoeve van het overzicht zijn in figuur 1 'slechts' hoofd-verbindingslijnen tussen de clusters van factoren aangegeven; het trekken van *alle* mogelijke verbindingslijnen zou het geheel onleesbaar maken.

Het krachtenveld zoals hier geschetst is geen statisch, onveranderlijk geheel maar is juist bij voortduring in beweging en ontwikkeling. In de figuur wordt dit gerepresenteerd met de tijdsaanduidingen t_1 , t_2 , ... t_n . Dit wil overigens niet zeggen dat *alle* kenmerken van de kinderlijke omgeving steeds aan verandering onderhevig zijn. Sterker, een aantal factoren

(denk bijv. aan de biologisch verankerde opvoederskenmerken en aan globale gezinskenmerken) is (vrijwel) stabiel.

Voorts merken we op dat het kind geen passieve recipiënt van omgevingsinvloeden is maar binnen een zekere bandbreedte actief bijdraagt aan de opvoedingssituatie waarin het verkeert (Rispen & Goudena, 1994, p. 50). Het zojuist besproken onderzoek van Reitz en collega's (2006) illustreert dit goed.

3. Gevolgen van opvoeding

Zoals gezegd wordt, naast de kenmerken van het kind zelf, aan de binnen-gezinsfactoren de meeste invloed ten aanzien van het kinderlijk functioneren toegedicht. Daarop zullen we ons dan ook verder richten in dit hoofdstuk.

3.1 Proximaal

Bij de proximale factoren gaat het dan om twee pedagogische sleutelbegrippen: het opvoedingsgedrag van de ouder en de ouder-kind relatie.

"Opvoedingsgedrag (wordt) vaak getypeerd met behulp van twee centrale dimensies, namelijk ondersteuning en controle (...). Deze twee dimensies sluiten aan bij de belangrijkste functies die ouders vervullen, namelijk – ten eerste – het bieden van een verzorgende, beschermende omgeving waarin het kind zich kan ontwikkelen en – ten tweede – de overdracht van kennis, waarden en normen en het bieden van structuur" (Deković, Groenendaal, Noom, & Gerrits, 1996, p. 7-8). De eerste dimensie, *ondersteuning*, refereert aan opvoedingsgedrag waarmee zorg voor en affectieve betrokkenheid op het kind tot uitdrukking wordt gebracht. Het gedrag is gericht op het fysiek en emotioneel welzijn van het kind waardoor het zich beschermd en geaccepteerd voelt. Afwezigheid van ondersteuning

betekent dat het kind tekort komt aan zorg en affectie, oftewel dat sprake is van verwaarlozing. De tweede dimensie, *controle*, kent een positieve en negatieve pool.⁴ Aan de positieve kant verwijst de dimensie naar opvoedingsgedrag waarmee de ouder het kind informatie en uitleg geeft – ook wel aangeduid als 'instructie' (Rispen & Goudena, 1994, p. 53) – waarom je iets beter wel of niet kunt doen, waarbij ook een beroep op de verantwoordelijkheid en autonomie van het kind zelf wordt gedaan. Men spreekt hier van 'democratisch-autoritatieve controle'. Aan de negatieve kant verwijst de controle-dimensie naar het strikt regels stellen door ouders waardoor het kind niet of nauwelijks vrijheid van handelen ervaart en geconfronteerd wordt met orde- en regelhandhaving in de vorm van verbod en bestraffing. Men spreekt hier van 'autoritair-restrictieve controle'. Ten slotte kan er ook sprake zijn van het ontbreken van elke vorm van controle en pedagogische supervisie.

Wanneer de polen van de beide dimensies van opvoedingsgedrag tegen elkaar af worden gezet, ontstaat een classificatie met zes opvoedingsstijlen – autoritatief, instructief-zakelijk, autoritair, autoritair met affectie, permissief, en laissez-faire – waarvan de vier bekendste (cf. Baumrind, 1991; deze zijn donkerblauw gearceerd in tabel 1) veelvuldig op hun consequenties voor het welbevinden en de ontwikkeling van jeugdigen zijn onderzocht (Belsky & Jaffee, 2006; Deković & Prinzie, 2014).

---

⁴ We zouden ook kunnen spreken van resp. een verruimende, autonomie-verlenende pool en een inperkende of restrictieve pool (zie Knorth, Harder, Huyghen, Kalverboer & Zandberg (2010) voor deze aanduidingen van het model).

Tabel 1

Typering van opvoedingsstijlen op basis van twee opvoeddimensies

Opvoeddimensies		Ondersteuning	
		<i>Aanwezig</i>	<i>Afwezig</i>
Controle	<i>Positief</i>	Autoritatief	Instructief-zakelijk
	<i>Negatief</i>	Autoritair met affectie	Autoritair
	<i>Afwezig</i>	Permissief	Laissez-faire

De gevolgen van de autoritatieve opvoedingsstijl worden voor de ontwikkeling van het kind het meest positief ingeschat, terwijl die van de andere stijlen meer risico op maladaptief gedrag met zich meebrengen. Maccoby (1992, p. 1013) onderstreept – onder verwijzing naar omvangrijk onderzoek van Steinberg, Mounts, Lamborn en Dornbusch (1991) – bij de eerstgenoemde stijl met het ouder worden van kinderen het toenemend belang van *democratische* besluitvorming over zaken die hun leven betreffen: het draagt bij aan een betere zelfregulatie en impulscontrole van jeugdigen. Er zijn daarnaast duidelijke aanwijzingen dat een hard-autoritaire opvoedingsstijl de kans op het ontstaan van zowel internaliserende als externaliserende gedragsproblemen bij kinderen verhoogt (Belsky & Jaffee, 2006).⁵ Wanneer er weinig of geen ouderlijke ondersteuning en warmte is (zoals bij de instructief-zakelijke, autoritaire, en laissez-faire opvoedingsstijlen het geval is), neemt de kans toe op een negatief zelfbeeld bij het kind, op onzekerheid en depressieve klachten, alsmede op een gebrek aan empathie en te weinig rekening houden met anderen (Deković & Prinzie, 2014, p. 148). Wanneer er weinig of geen regels zijn en de controle en supervisie door ouders ontbreekt (zoals bij de permissieve of laissez-faire opvoedingsstijl) of deze inconsistent is, is er bij het

⁵ Er is echter ook onderzoek waaruit blijkt dat een autoritaire bejegening door de ouders de ontwikkeling van kinderen niet belemmert, integendeel. Swanson en collega's (2003) geven voorbeelden op basis van Amerikaans onderzoek naar zwarte gezinnen die in ghettos leven.

kind een verhoogde kans op zwakke zelfcontrole en geringe frustratietolerantie, een gebrek aan sociale vaardigheden en, op latere leeftijd, externaliserende gedragsproblemen (ibidem, p. 148).

Gegevens uit twee meta-analyses laten het volgende zien. Uit een studie van Hoeve, Dubas, Eichelsheim, Van der Laan, Smeenk en Gerris (2009) naar *externaliserende* gedragsproblemen, i.c. delinquent gedrag bleek dat het ontbreken van ouderlijke controle en positieve ondersteuning duidelijk geassocieerd zijn met dit probleemgedrag onder jongeren; dit type opvoedingsgedrag verklaarde 11% van de variantie. Uit een meta-analyse van McLeod, Wood en Weisz (2007) naar *internaliserende* gedragsproblemen, i.c. angstig gedrag bij kinderen bleek dat het opvoedingsgedrag slechts 4% variantie in het criteriumgedrag verklaarde, met daarbij de aantekening dat een specifieke subdimensie als het geven van autonomie (onderdeel van de democratisch-autoritatieve opvoeddimensie) een veel sterkere associatie te zien gaf (18% verklaarde variantie) en bijdroeg aan minder angstig gedrag. Over de ontwikkelingscorrelaten van een autoritaire opvoedingsstijl 'met affectie' (zoals bijvoorbeeld aangetroffen in Zuid-Oost Europa; zie Zevulun, Kalverboer, Zijlstra, Post, & Knorth, 2015) hebben wij geen gegevens.

Wat betreft de ouder-kind relatie – het tweede sleutelbegrip binnen de proximale gezinsfactoren – is een cruciale vraag of er sprake is van een *veilige gehechtheidsrelatie* (Bowlby, 1982). Kenmerkend voor dit type ouder-kind relatie bij jonge kinderen is dat het kind, wanneer het (kort) gescheiden wordt van de ouder⁶, bij hereniging nabijheid en contact zoeken en snel troostbaar is door de ouder als het tijdens de separatie van slag was; vervolgens komt het kind ook weer snel aan spel en exploratie van de omgeving toe. Er is met

---

⁶ Het belangrijkste instrument om de kwaliteit van gehechtheid bij jonge kinderen te meten is de zgn. *Vreemde Situatie (Strange Situation) - procedure* waarbij de ouder/opvoeder tot twee keer toe het kind voor korte tijd achterlaat in een spelkamer, deels in aanwezigheid van een voor het kind vreemde persoon. De stress die aldus wordt opgeroepen activeert het bovenliggende gehechtheidsgedrag bij het kind (Ainsworth, Blehar, Waters, & Wall, 1978).

andere woorden een *balans* tussen gehechtheidsgedrag en verkenning van de buitenwereld.

Volgens Alink, Van IJzendoorn, Euser en Bakermans-Kranenburg (2014, p. 426) is er wereldwijd bij plm. 60% van de kinderen sprake van een veilige gehechtheid. Bij de overige 40% is sprake van onveilige gehechtheid, waarbij drie varianten worden onderscheiden (Alink et al., 2014, p. 427):

- *onveilig-vermijndend gehecht* (15%); deze kinderen lijken onaangedaan door een ouder-kind scheiding en zoeken na hereniging geen nabijheid tot of troost bij de ouder: ouders vormen geen veilige thuisbasis.

- *onveilig-ambivalent gehecht* (10%); deze kinderen zoeken na hereniging wel toenadering tot de ouder maar dit biedt geen troost; ze weren boos af, worden passief en komen niet meer aan spel toe: ze gebruiken de ouder niet als veilige uitvalsbasis.

- *gedesorganiseerd gehecht* (15%); deze kinderen laten na hereniging vreemde, tegenstrijdige en onverklaarbare gedragingen zien (zoals verstillen, 'bevrozen', onafgemaakte pogingen tot nabijheid zoeken), waarbij een 'gebruikelijke' strategie om met angst en spanning om te gaan (vermijden, afweren, troost zoeken) wegvalt. Het gedrag wordt door Hesse en Main (2006) aangeduid als 'fright without solution'. Hardy (2007) laat zien dat onveilige en vooral gedesorganiseerde gehechtheid op jongere leeftijd een voorspeller is van psychopathologie op latere leeftijd of in de volwassenheid (zie ook Van IJzendoorn, Schuengel, & Bakermans-Kranenburg, 1999).

Een belangrijke vraag is nu of er een verband is tussen de verschillende vormen van een gehechtheidsrelatie en het ouderlijk opvoedingsgedrag. In onderzoek van Karavasilis, Doyle en Markiewicz (2003) onder basisschoolkinderen en adolescenten werd een positief verband gevonden tussen een autoritatieve opvoedingsstijl van de ouders en veilige gehechtheid bij de kinderen, terwijl een 'verwaarlozende' opvoeding (met lage scores op de pedagogische dimensies ondersteuning en controle) onveilige gehechtheid (i.h.b. onveilig-vermijndend)

voorspelde. In een meta-analyse van Cyr, Euser, Bakermans-Kranenburg en Van IJzendoorn (2010) werd een zeer sterke relatie gevonden tussen gezinnen waarin sprake was van kindermishandeling ('maltreatment') en gedesorganiseerde en onveilige gehechtheid van kinderen (met effectgroottes van resp. $d = 2,19$ en $d = 2,10$).

Zonder de pretentie te hebben van volledigheid concluderen we dat een *niet*-autoritatieve opvoedingsstijl in combinatie met een onveilige of gedesorganiseerde gehechtheidsrelatie tussen ouder en kind het risico op een verstoorde ontwikkeling c.q. psychosociale problemen bij het kind vergroot.

3.2 Distaal, contextueel en globaal

Dan de distale, contextuele en globale gezinsfactoren. Ten aanzien van de vraag welke kenmerken van opvoeders (*distale* factoren) een stempel drukken op hun opvoedingsgedrag is een meta-analyse van Prinzie en collega's (2009) informatief. Gebruik makend van 30 studies met daarin gegevens over bijna 6,000 ouder-kind dyaden werd het pedagogisch handelen gerelateerd aan het *Big Five* model van persoonlijkheidskenmerken.⁷ Twee opvoeddimensies – (warme) ondersteuning en (positieve) gedragscontrole (aspecten van de autoritatieve opvoedstijl) – blijken geassocieerd met een hoger niveau van extraversie, mildheid, ordelijkheid, autonomie en emotionele stabiliteit van de opvoeder. Daarnaast is het verlenen van autonomie aan het kind (democratisch-autoritatieve stijl) gerelateerd aan een hoger niveau van mildheid en emotionele stabiliteit van de opvoeder. Effectgroottes zijn significant en robuust, maar niet groot. Een tweede meta-analyse op het niveau van distale gezinsfactoren van McCabe (2014), specifiek gericht op moeders van kinderen van 12 maanden of ouder, komt tot vergelijkbare conclusies: een hoog niveau van extraversie, mildheid en emotionele

---

⁷ Het *Big Five* model van persoonlijkheidsfactoren kent de volgende dimensies: 1. Extraversie (tegenover Introversie); 2. Mildheid (tegenover Bazigheid); 3. Ordelijkheid (tegenover Wanordelijkheid); 4. Emotionele Stabiliteit (tegenover Emotionele Instabiliteit); 5. Autonomie (tegenover Niet-Autonomie). Hendriks, Hofstee en De Raad (2011) benoemen de laatste factor als Intellectuele Autonomie.

stabiliteit en een laag niveau van psychopathologie voorspellen adaptatief (autoritatief) opvoedersgedrag; ook hier met relatief kleine effectgroottes.

Wat betreft de *contextuele* gezinsfactoren blijkt uit onderzoek van Scholte en Van der Ploeg (2015) in een steekproef van bijna 2.500 Nederlandse gezinnen met kinderen in de leeftijd 4-18 jaar dat de kwaliteit van het gezinsfunctioneren in veruit de meeste gevallen (89%) als positief wordt beoordeeld door de ouders. Van de vijf gemeten dimensies (responsiviteit ouders, kwaliteit gezinscommunicatie, organisatie van gezin, kwaliteit partnerrelatie, sociaal netwerk) zijn de respondenten het meest kritisch over de onderlinge communicatie in het gezin; deze wordt door 18% van de ouders als neutraal tot (zeer) negatief getypeerd. In de 10% gezinnen waarin het gezinsfunctioneren het minst positief wordt geëvalueerd tonen de kinderen significant ($p < .01$) vaker externaliserende en/of internaliserende gedragsproblemen. Andere onderzoekers – bijvoorbeeld Erel en Burman (1995) of Ingoldsby, Schonberg, Gilliom, Shaw, Winslow en Criss (2006) over de impact van een negatieve kwaliteit van de partnerrelatie, of Kalb en Loeber (2003) over de gevolgen van een tekort aan organisatie in het gezin – komen tot vergelijkbare resultaten: verhoogd risico op psychosociale problemen bij de kinderen (zie ook Spence et al., 2002).

Globale gezinsfactoren, ten slotte, die in verband zijn gebracht met een vergrootte kans op emotionele en/of gedragsproblemen bij kinderen, zijn onder andere een éénouder gezin (Weinraub, Horvath, & Gringlas, 2002), een lage sociaal-economische status (SES) (Newacheck, Hung, Park, Brindis, & Irwin, 2003; Trickett, Aber, Carlson, & Cicchetti, 1991; Weissman, Leckman, Merikangas, Gammon, & Prusoff, 1984), het behoren tot een etnisch-culturele minderheidsgroep (Eldering & Knorth, 1998; Stevens, Vollebergh, Pels, & Crijnen, 2007), en een ongunstige buurt waarin het gezin woont (Ingoldsby et al., 2006; Molnar, Cerda, Roberts, & Buka, 2008). Aangetoond is dat de invloed van globale gezinsfactoren op het gedrag en welbevinden van kinderen vaak *indirect* verloopt, en gemedieerd wordt door het

gezinsfunctioneren en het optreden van de ouders. Wanneer er bijvoorbeeld grote financiële zorgen zijn kan dit zich uiten in verstoorde gezinsverhoudingen en inadequaat opvoedgedrag (Braet, Prins, & Bijttebier, 2014, p. 32).

4. Grote of kleine gevolgen?

4.1 Gewone opvoeding

Tot hertoe hebben we nog niet veel gezegd over de relatieve bijdrage van de verschillende factoren en op de vraag hoe klein of hoe groot nu de rol van de opvoeding is als determinant van kinderlijk (mal)adaptief functioneren. Rispens, Meeus en Hermanns (1996) stellen dat "... men het er wel over eens is dat ontwikkeling de resultante is van een ingewikkelde interactie tussen genetische factoren en, grof geformuleerd, omgevingfactoren, waarbij de bijdrage van beide aspecten ongeveer gelijk is" (p. 237-238). Onder omgevingsfactoren kunnen dan de binnen- en buiten-gezinsfactoren tezamen worden verstaan. Ten aanzien van de binnen-gezinsfactoren – wat Rispens en collega's de 'gezinsopvoeding' noemen – stellen zij dat de invloed daarvan "niet al te spectaculair" (p. 235) is. En verderop concluderen dezelfde auteurs dat de mening bestaat dat "... die rol vrij beperkt moet zijn (...); kinderen uit hetzelfde gezin (vertonen) onderling vaak aanzienlijke verschillen in gedrag en persoonlijkheid. Dat zou erop wijzen dat de ontwikkeling vooral impulsen krijgt vanuit unieke, niet in het gezin gedeelde, ervaringen, waarbij overigens de genetische 'make-up' van kinderen een factor van belang is" (p. 238). Rispens c.s. zien aanwijzingen dat de invloed van gezinsopvoeding met het klimmen der jaren toeneemt: "Met name in de babyperiode draagt geen van de factoren iets substantieels bij aan de verklaring van het gedrag van kinderen. In de daarop volgende leeftijdsperioden neemt die betekenis aanmerkelijk toe, en verklaren de

factoren aanzienlijk meer variantie" (p. 235). Scarr (1992) wijst er echter op dat de invloed van de ouderlijke opvoeding vaak wordt overschat.

Interessant in dit verband is onderzoek van Rhee en Waldman (2002) waaraan Overbeek (2015) refereert. Deze onderzoekers concluderen op basis van tweelingen- en geadopteerden-studies naar antisociaal gedrag bij jeugdigen dat dit gedrag voor 41% genetisch is bepaald en slechts voor 16% door opvoeding. De overige 43% bestaat voor het grootste deel uit het samenspel tussen genen en omgeving ('non-shared environmental influences'), wat zoveel wil zeggen als dat individuele personen op basis van genetische aanleg anders reageren op omgevingsinvloed en/of dat de invloed van aanleg anders tot uitdrukking komt in verschillende contexten (zie ook Sameroff, 2010).

4.2 Ongewone opvoeding

In 2008 publiceerden Juffer en Van IJzendoorn een mega-analyse waarin op basis van gegevens over 230,000 kinderen werd nagegaan hoe interlandelijk geadopteerde kinderen het doen in vergelijking tot de vroegere leeftijdgenootjes in het land van herkomst (die dus niet werden geadopteerd) alsmede in vergelijking met de huidige leeftijdgenoten (zonder adoptiegeschiedenis). De conclusie was dat de geadopteerden, met bij aankomst in het adoptiegezin veelal grote achterstanden in hun bagage, op alle domeinen van ontwikkeling na verloop van tijd de in het 'moederland' achtergebleven leeftijdgenootjes voorbijstreven. De verandering van opvoedingsomgeving – door de auteurs aangeduid als 'curatieve interventie' (p. 32) – brengt hen ruwweg op het niveau van niet-geadopteerden, met dien verstande dat de inhaalslag niet volledig is met betrekking tot fysieke groei en gehechtheid (in het bijzonder wat betreft 'gedesorganiseerde gehechtheid'). De verhoogde consumptie van klinische zorg en speciaal onderwijs die ook werd geconstateerd, drukt volgens de auteurs enerzijds een grotere kwetsbaarheid voor ontwikkelingsproblemen uit. Anderzijds zorgt juist deze professionele

steun en begeleiding er waarschijnlijk mede voor dat het niveau van gedrags- en leerproblemen bij deze kinderen toch betrekkelijk laag is en maar weinig verschilt van dat van hun huidige, niet-geadopteerde leeftijdgenoten.

De opvoedingssituatie – het totaal van binnen- en buiten-gezinsfactoren – doet er substantieel toe, maar kan vroeg opgelopen en/of biologisch verankerde ontwikkelingsstoornissen bij kinderen niet verhelpen, wel verlichten – zo luidt onze conclusie. Meta-analyses rond de ontwikkeling van kinderen na echtscheiding (Amato & Keith, 1991), na mishandeling (Norman, Byambaa, De, Butchart, Scott, & Vos, 2012), of na opname in een pleeggezin (Goemans, Van Geel, & Vedder, 2015) ondersteunen deze zienswijze (zie ook Knorth, 2016).

5.   Uitzicht: opvoeding in ontwikkeling?

Na deze korte rondgang door de onderzoeksliteratuur waarbij we zochten naar wetenschappelijk gefundeerde informatie over de rol die opvoeding speelt bij de normale of maladaptieve ontwikkeling van jeugdigen, vragen we ons vervolgens af of er iets te zeggen valt over de opvoeding van jeugdigen anno 2016 in vergelijking tot voorliggende decennia: Doen zich ontwikkelingen of tendenzen voor in (het denken over) het opvoedingshandelen die mogelijk betekenisvol zijn voor kinderen? We haasten ons overigens om te melden dat niet van 'de' opvoeding kan worden gesproken; daarvoor is er teveel diversiteit zoals hiervoor ook bleek.

Bakker (2009) geeft een kernachtige analyse van de 20e eeuw als het gaat om het benoemen van dominante opvoedingsdoelen. In de eerste dertig jaar van die eeuw stond de opvoeding in het teken van *karaktervorming*: "Het (kind) werd geboren met goede en kwade eigenschappen en het was opvoedkunst om die laatste ten goede te buigen en daarna te doen

uitgroeien. Daartoe was het van belang dat ouders en opvoeders het karakter van het individuele kind zouden doorgronden. Dan zouden ze het beter kunnen leiden naar een bewuste omarming van de *deugd*, steunend op een welgevormd geweten. Kinderen moesten worden gevormd tot moreel zelfstandige en verantwoordelijke burgers van de natie. De weg daarheen, evenals het resultaat, noemde men *karaktervorming*" (p. 23-24; onze curs.).

In een volgende door Bakker onderscheiden periode, lopend tot de jaren '70, moest het kind niet alleen tot deugdzame burger worden opgevoed, maar was het tevens zaak de opvoeding tot *gemeenschapszin* te brengen. "Men kon daarbij denken aan het gezin, aan de natie als geheel, maar ook aan de eigen zuil of geloofsgemeenschap. Dat was een gouden greep in de hoogtijjaren van de verzuiling, waarin de confessionelen maatschappelijk en cultureel domineerden en het liberalisme en het aanklevende vertrouwen op het individu en zijn ratio in de ban waren gedaan" (p. 27-28).

De jaren '70 luidden de derde periode in, door Bakker getypeerd met de aanduiding *zelfontplooiing*. Er tekende zich in deze roerige jaren een duidelijke verandering af in de gezinsopvoeding. Processen als secularisering, emancipatie, individualisering en informalisering hadden sterke invloed op het gezinsleven en op de wijze van grootbrengen van kinderen (Brinkgreve, 2008). Er ontwikkelde zich een cultuur van zelfbepaling waarin traditie of kerkelijk gezag niet langer richtinggevend waren, maar eigen keuze en wil. Dit betekende dat er hogere eisen werden gesteld aan zelfregulering. Daarmee werd de opvoeding ingewikkelder; er waren immers niet meer zo duidelijke regels en gedragsvoorschriften, en sancties bij ongehoorzaamheid (zie ook Wubs, 2004). In termen van De Swaan (1982) werd de bevelshuishouding vervangen door de *onderhandelingshuishouding* waarin gezag en traditie had plaats gemaakt voor regulering via overleg en instemming.

De gezinssocioloog Brinkgreve (2008) vat samen welke uitwerking de omslag tot op de dag van vandaag had en heeft: "Het vanzelfsprekende oudergezag heeft plaats gemaakt voor

een andere omgangsvorm, passend bij een grotere gelijkheid, waarbij ouders het moeilijk vinden paal en perk te stellen (...). In de heersende cultuur van zelfontplooiing en zelfbepaling passen ouderlijke beperkingen niet meer goed. Maar vrijheid kan ook erbaren worden als een *gebrek aan houvast*. Veel ouders worstelen met het vinden van een nieuw evenwicht tussen een autoritaire opvoedingsstijl (...) en een toegevende die weinig bescherming biedt" (p. 132, onze curs.). In dit verband wordt ook wel over de 'grenzeloze generatie' gesproken (Spangenberg & Lampert, 2009).⁸

Brinkgreve (2008) wijst als tweede punt op de druk die veel ouders voelen om de ontwikkeling van hun kinderen zoveel mogelijk te stimuleren, om 'alles uit hun kind te halen' (zie ook Breeuwsma, 2008), waarbij – in het verlengde hiervan – ook leerkrachten van doen krijgen met veeleisende ouders (Mijland, 2014). De drijfveer achter deze 'hyperparenting' (Brinkgreve, 2008, p. 135) is (over)bezorgheid, de angst bij opvoeders om niet aan de verwachtingen van de omgeving te kunnen voldoen. In de media en de vakbladen is er de laatste jaren veel aandacht geweest voor deze 'opwaartse druk' die op kinderen wordt uitgeoefend, veelal onder de benaming van het kind *als project* (zie bijv. Cuyvers, 2015; Jansen Schoonhoven, 2010; Kloosterboer, 2013; Pronk, 2009; Vasterman, 2014; Vermeulen, 2009; Weeda, 2010). Als een soort tegenreactie refereren zowel Brinkgreve als Breeuwsma aan de idee van de 'heilzame pedagogische verwaarlozing' of de 'milde liefdevolle verwaarlozing' (Kagan, 1998), waarin de ouders er niet zo 'bovenop zitten' maar een houding van 'achteloze betrokkenheid' (Brinkgreve) aannemen om zo het kind een eigen ontwikkelingsruimte te bieden. Een houding overigens die bepaald alertheid en

---

⁸ Van der Ploeg (2015, p. 19) merkt op dat de 'grenzenloze generatie' moeite heeft maat te houden en sterk gericht is op eigenbelang. Andere kenmerken zouden zijn dat er fascinatie is voor geweld, voor genieten, voor 'kijk mij eens', en voor netwerken. In vergelijking tot vorige generaties zou de 'grenzenloze generatie' minder hechten aan gemeenschapszin, minder idealistisch en maatschappijkritisch zijn, en minder geven om prestaties. In termen van Van der Doef (1992, 2004) is hier vooral sprake van *accomodatieproblematiek*: het je te weinig voegen naar of gelegen laten liggen aan de sociale omgeving. Terecht merkt Van der Ploeg op dat het om heel grove typering gaat waarvan niet duidelijk is voor hoeveel jeugdigen ze geldig zijn.

stuurmanskunst vraagt om niet te belanden in de tegenpool van hyperopvoeden: verwaarlozing.

Bakker, Noordman en Rietveld-Van Wingerden (2006), die de 'opwaartse druk' op kinderen in een historisch perspectief bespreken, concluderen – min of meer geruststellend – dat de "... 'goede' opvoeding (...), ondanks de gewijzigde uitgangspunten en doelstellingen, opvallend genoeg niet is veranderd: een combinatie van affectieve ondersteuning met een milde vorm van begrenzing door het stellen van regels. En dat is precies wat de meeste ouders doen" (p. 297). Maar ook: "Niettemin zijn zij helemaal niet zekerder geworden in de opvoeding. Ze lijken eerder meer dan minder afhankelijk van deskundig advies (...). De vraag naar opvoedkundige expertise is groter dan ooit." (p. 297) (zie ook Bakker, 2009). Conclusie: het hanteren van opwaartse ontwikkelingsdruk en het omgaan met een verminderd pedagogisch houvast lijken de actuele uitdagingen voor moderne opvoeders. Te verwachten is dat niet alle ouders erin slagen dit op evenwichtige wijze te kunnen volbrengen. Dat creëert ontwikkelingsrisico's voor jeugdigen. Prospectief, longitudinaal onderzoek is hier zeer gewenst.

6. Tot besluit

De voorgaande overwegingen hebben niet als boodschap dat de opvoedingssituatie voor jeugdigen in ons land kommer en kwel is. Integendeel, het aantal ouders dat zich goed in staat acht tot de opvoeding van hun kinderen vormt de overgrote meerderheid in de Nederlandse samenleving; slechts bij een minderheid van plm. 10-15% is sprake van opvoedingsproblemen (Van der Ploeg, 2015). In 1.5% tot 3.5% van de gevallen (in respectievelijk plattelands- en stedelijke regio's) kan worden gesproken van gezinnen met *multiple* problemen (Knorth, Knot-Dickscheit, & Thoburn, 2015). Het is de groep van

gezinnen met (ernstige) opvoedingsproblemen waarin het risico op het ontstaan en voortbestaan van emotionele en gedragsproblemen bij kinderen vergroot is. Of deze problemen zich vervolgens ook daadwerkelijk voordoen is bepaald niet het lineaire gevolg van 'de opvoeding', maar is afhankelijk van een ingewikkeld samenspel van kind- en omgevingsgebonden factoren, waarbij de differentiële gevoeligheid van het kind voor de opvoedingsomgeving een kardinale rol speelt (Overbeek, 2015).

Literatuur

Ainsworth, M. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the Strange Situation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Amato, P. R., & Keith, B. (1991). Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110(1), 26-46.

Alink, L., Van IJzendoorn, R., Euser, E., & Bakermans-Kranenburg, M. (2014). Gehechtheid en kindermishandeling. In P. Prins, & C. Braet (Red.), *Handboek klinische ontwikkelingspsychologie. Over aanleg, omgeving en verandering* (pp. 419-441). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Bakker, N. (2009). De 'goede' opvoeding in het gezin: over veranderende kwaliteitsnormen in de twintigste eeuw. In A. Minnaert, H. Lutje Spelberg, & H. Amsing (Red.), *Het Pedagogisch Quotiënt. Pedagogische kwaliteit in opvoeding, hulpverlening, onderwijs en educatie* (pp. 21-44). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Bakker, N., Noordman, J., & Rietveld-Van Wingerden, M. (2006). *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk: 1500 - 2000*. Assen: Van Gorcum.

Baumrind, D. (1991). Parenting styles and adolescent development. In R. M. Lerner, A. C. Petersen, & J. Brooks-Gun (Eds.), *The encyclopedia of adolescence* (pp. 746-758). New York, NY: Garland Publishing.

Belsky, J. (1984). The determinants of parenting: A process model. *Child Development*, 55, 83-96.

Belsky, J., Bakermans-Kranenburg, M. J., & Van IJzendoorn, M. H. (2007). For better and for worse: Differential susceptibility to environmental influences. *Current Directions in Psychological Science*, 16(6), 300-304. doi: 10.1111/j.1467-8721.2007.00525.x.

Belsky, J., & Jaffee, S. (2006). The multiple determinants of parenting. In D. Cicchetti, & D. Cohen (Eds.), *Developmental psychopathology: Risk, disorder and adaptation* (pp. 38-85). New York, NY: Wiley.

Belsky, J., Lerner, R., & Spanier, G. (1984). *The child in the family*. Reading, UK: Addison-Wesley.

Bijstra, J., & Doornenbal, J. (2014). Relaties met leeftijdgenoten. In P. Prins, & C. Braet (Red.), *Handboek klinische ontwikkelingspsychologie. Over aanleg, omgeving en verandering* (pp. 167-186). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

- Boer, F. (2015). Opgevoed worden door leeftijdgenoten. In J. Knot-Dickscheit, A. M. N. Huyghen, H. J. M. Janssen, W. J. Post, I. Haakma, & H. Grietens (Red.), *Orthopedagogiek maakt verschil – Profiel en toekomst van een discipline in beweging* (pp. 205-213). Leuven / Den Haag: Acco.
- Bowlby, J. (1982). *Attachment and loss. Volume I: Attachment*. New York, NY: Basic Books.
- Braet, C., Prins, P., & Bijttebier, P. (2014). Ontwikkeling en psychopathologie. In P. Prins, & C. Braet (Red.), *Handboek klinische ontwikkelingspsychologie. Over aanleg, omgeving en verandering* (pp. 3-56). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Breeuwsma, G. (2008). Het naadje van de kous? Halfweg ontwikkelingspsychologische kennis en pedagogische bemoeizucht. In W. Koops, B. Levering, & M. de Winter (Red.), *Opvoeding als spiegel van de beschaving: Een moderne antropologie van de opvoeding* (pp. 58-74). Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Brinkgreve, C. (2008). Modern ouderschap. In W. Koops, B. Levering, & M. de Winter (Red.), *Opvoeding als spiegel van de beschaving: Een moderne antropologie van de opvoeding* (pp. 126-136). Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Byrd, A. L., & Manuck, S. B. (2014). MAOA, childhood maltreatment, and antisocial behavior: Meta-analysis of a gene-environment interaction. *Biological Psychiatry*, 75(1), 9-17. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.biopsych.2013.05.004>.

Caspi, A., McClay, J., Moffitt, T. E., Mill, J., Martin, J., Craig, I. W., Taylor, A., & Poulton, R. (2002). Role of genotype in the cycle of violence in maltreated children. *Science*, 297(5582), 851-854. doi: 10.1126/science.1072290.

Colpin, H. (1999). De gezinsopvoeding: een conceptueel kader. In L. Vandenmeulebroecke, H. Van Crombrugge, & J. Gerris (Red.), *Gezinspedagogiek. Deel I: Actuele thema's in onderzoek en praktijk* (pp. 53-64). Leuven/Apeldoorn: Garant.

Cuyvers, P. (2015). Het kind als 'project X'. *Christen Democratische Verkenningen*, nr. 4, 36-43.

Cyr, C., Euser, E. M., Bakermans-Kranenburg, M. J., & Van IJzendoorn, M. H. (2010). Attachment security and disorganization in maltreatment and high-risk families: A series of meta-analyses. *Developmental Psychopathology*, 22(1), 87-108. doi: 10.1017/S0954579409990289.

Deković, M., Groenendaal, J. H. A., Noom, M. J., & Gerrits, L. A. W. (1996). Theoretisch kader en opzet van het onderzoek. In J. Rispiens, J. M. A. Hermanns, & W. H. J. Meeus (Red.), *Opvoeden in Nederland* (pp. 6-27). Assen: Van Gorcum.

Deković, M., & Prinzie, P. (2014). Gezin en afwijkende ontwikkeling. In P. Prins, & C. Braet (Red.), *Handboek klinische ontwikkelingspsychologie. Over aanleg, omgeving en verandering* (pp. 143-165). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Delfos, M. (2008). *Virtuele ontwikkeling van de jeugd*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

De Swaan, A. (1982). *De mensen is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981*. Amsterdam: Meulenhoff.

Eldering, L., & Knorth, E. J. (1998). Marginalization of immigrant youth and risk factors in their everyday lives: the European experience. *Child and Youth Care Forum*, 27(3), 153-169.

Erel, O., & Burman, B. (1995). Interrelatedness of marital relations and parent-child relations: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, 118(1), 108-132.

Gerris, J. (1999). Gezinsopvoeding: een multidisciplinair werkteerterrein op weg naar een interdisciplinaire benadering? In L. Vandenmeulebroecke, H. Van Crombrugge, & J. Gerris (Red.), *Gezinspedagogiek. Deel I: Actuele thema's in onderzoek en praktijk* (pp. 19-51). Leuven/Apeldoorn: Garant.

Goemans, A., Van Geel, M., & Vedder, P. (2015). Over three decades of longitudinal research on the development of foster children: A meta-analysis. *Child Abuse and Neglect*, 42, 121-134. doi: 10.1016/j.chiabu.2015.02.003.

Hardy, L. T. (2007). Attachment theory and reactive attachment disorder: Theoretical perspectives and treatment implications. *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing*, 20(1), 27-39. doi: 10.1111/j.1744-6171.2007.00077.x.

Harris, J. R. (1998). *The nature assumption. Why children turn out the way they do*. London: Bloomsbury.

Hendriks, A. A. J., Hofstee, W. K. B., & De Raad, B. (2011). *Five-Factor Personality Inventory II - FFPI-II. Handleiding*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Hesse, E., & Main, M. (2006). Frightened, threatening, and dissociative parental behavior in low risk samples: Description, discussion, and interpretations. *Development and Psychopathology*, 18(2), 309-343. doi: 10.1017/S0954579406060172.

Hoeve, M., Dubas, J. S., Eichelsheim, V. I., Van der Laan, P. H., Smeenk, W., & Gerris, J. R. M. (2009). The relationship between parenting and delinquency: A meta-analysis. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 37(6), 749-775. doi: 10.1007/s10802-009-9310-8.

Ingoldsby, E. M., Schonberg, M., Gilliom, M., Shaw, D. S., Winslow, E., & Criss, M. M. (2006). Neighborhood disadvantage, parent-child conflict, neighborhood peer relationships, and early antisocial behavior problem trajectories. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 34(3), 303-319. doi: 10.1007/s10802-006-9026-y.

Jansen Schoonhoven, M. (2010). Kind is gewoon kind en dus geen project van de ouders. In: *De Volkskrant*, 15 september 2010. Geraadpleegd via: <http://www.volkskrant.nl/leven/kind-is-gewoon-kind-en-dus-geen-project-van-de-ouders~a1023509/>.

Juffer, F., & Van IJzendoorn, M. H. (2008). Adoptie als interventie (2): De opmerkelijke inhaalslag van adoptiekinderen en de plasticiteit van hun ontwikkeling. *Kind en Adolescent*, 29(1), 31-49.

Kagan, J. (1998). *Three seductive ideas*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Kalb, L. M. L., & Loeber, R. (2003). Child disobedience and noncompliance: A review. *Pediatrics*, 111(3), 641-652. doi: 10.1542/peds.111.3.641.

Karavasilis, L., Doyle, A. B., & Markiewicz, D. (2003). Associations between parenting style and attachment to mother in middle childhood and adolescence. *International Journal of Behavioral Development*, 27(2), 153-164. doi: 10.1080/0165025024400015.

Kloosterboer, S. (2013). Ik weiger mijn kind als project te zien. In: *J/M Ouders*, 30 april 2013. Geraadpleegd via: <https://www.jmouders.nl/blogs/gehandicapt-kind/ik-weiger-mijn-kind-als-project-te-zien>.

Knorth, E. J. (2008). (Niet) van je opvoeding afkomen. *Kind en Adolescent*, 29(1), 2-3. doi: 10.1007/bf03076733.

Knorth, E. J. (2016). *Verzwaarde opvoeding en ontwikkeling verlichten* (in voorbereiding).

Knorth, E. J., Harder, A. T., Huyghen, A. M. N., Kalverboer, M. E., & Zandberg, T. (2010).

Residential youth care and treatment research; care workers as key factor in outcomes?

International Journal of Child and Family Welfare, 13(1/2), 49-67.

Knorth, E. J., Knot-Dickscheit, J., & Thoburn, J. (2015). Supporting children when providing services to families experiencing multiple problems: Perspectives and evidence on programmes. *International Journal of Child and Family Welfare*, 16(1/2), 2-10.

Kok, J. F. W. (1999). *Specifiek opvoeden. Orthopedagogische theorie en praktijk*. Maarssen: Elsevier / De Tijdstroom.

Kosten, P. A., Scheier, L. M., & Grenard, J. L. (2013). Latent class analysis of peer conformity: Who is yielding to pressure and why? *Youth and Society*, 45(4), 565-590. doi: 10.1177/0044118X12454307.

Maccoby, E. E. (1992). The role of parents in the socialization of children. *Developmental Psychology*, 28(6), 1006-1017.

McCabe, J. E. (2014). Maternal personality and psychopathology as determinants of parenting behavior: A quantitative integration of two parenting literatures. *Psychological Bulletin*, 140(3), 722-750. doi: 10.1037/a0034835.

McLeod, B. D., Wood, J. J., & Weisz, J. R. (2007). Examining the association between parenting and childhood anxiety: A meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 27(2), 155-172. doi: 10.1016/j.cpr.2006.09.002.

Mijland, I. (2014). Het is een bijzonder kind, en dat is ie ... *Zorgbreed*, 11 (dec-feb), 14-20.

Molnar, B. E., Cerda, M., Roberts, A. L., & Buka, S. L. (2008). Effects of neighborhood resources on aggressive and delinquent behaviors among urban youths. *American Journal of Public Health*, 98(6), 1086-1093.

Nanninga, M., Jansen, D. E. M. C., Knorth, E. J., & Reijneveld, S. A. (2015). Enrolment of children and adolescents in psychosocial care; more likely in low family social support and poor parenting skills. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 24(4), 407-416. doi: 10.1007/s00787-014-0590-3.

Newacheck, P. W., Hung, Y. Y., Park, M. J., Brindis, C. D., & Irwin, C. E. (2003). Disparities in adolescent health and health care: Does socioeconomic status matter? *Health Services Research*, 38(5), 1235-1252. doi: 10.1111/1475-6773.00174.

Norman, R. E., Byambaa, M., De, R., Butchart, A., Scott, J., & Vos, T. (2012). The long-term health consequences of child physical abuse, emotional abuse, and neglect: A systematic review and meta-analysis. *PLoS Medicine*, 9(11), e1001349. doi: 10.1371/journal.pmed.1001349.

Overbeek, G. (2015). Opvoeding en ontvankelijkheid. *Kind en Adolescent*, 36(3), 162-172.
doi: 10.1007/s12453-015-0091-2.

Popma, A. (2015). Neurobiologische factoren en antisociaal gedrag: Nurture, Nature, Narture. *Kind en Adolescent*, 36(4), 241-247. doi: 10.1007/s12453-015-0097-9.

Popma, A., Jansen, L. M. C., Vermeiren, R., Steiner, H., Raine, A., Van Goozen, S. H. M.,
Van Engeland, H., & Doreleijers, T. A. H. (2006). Hypothalamus pituitary adrenal axis and
autonomic activity during stress in delinquent male adolescents and controls.
Psychoneuroendocrinology, 31(8), 948-957. doi: 10.1016/j.psyneuen.2006.05.005.

Prinzle, P., Stams, G. J. J. M., Deković, M., Reijntjes, A. H. A., & Belsky, J. (2009). The
relations between parents' Big Five personality factors and parenting: A meta-analytic review.
Journal of Personality and Social Psychology, 97(2), 351-362. doi: 10.1037/a0015823.

Pronk, I. (2009). Het kind als project. In: *Trouw, De Verdieping*, 4 april 2009. Geraadpleegd
via: <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1131469/2009/04/04/Het-kind-als-project.dhtml>.

Reitz, E., Deković, M., & Meijer, A. M. (2006). Relations between parenting and
externalizing and internalizing problem behavior in early adolescence: Child behavior as
moderator and predictor. *Journal of Adolescence*, 29(3), 419-436. doi:
10.1016/j.adolescence.2005.08.003.

Rhee, S. H., & Waldman, I. D. (2002). Genetic and environmental influences on antisocial behavior: A meta-analysis of twin and adoption studies. *Psychological Bulletin*, 128(3), 490-529. doi: 10.1037//0033-2909.128.3.490.

Riksen-Walraven, J. M. A. (1989). Meten in perspectief: Een levensloopmodel als achtergrond bij het meten en beïnvloeden van gedrag en interacties. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 28(1), 16-23.

Rispens, J., & Goudena, P. P. (1994). De theoretische fundering van pedagogische preventie. In J. Rispens, P. P. Goudena, & J. J. M. Groenedaal (Red.), *Preventie van psychosociale problemen bij kinderen en jeugdigen* (pp. 46-58). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Rispens, J., Hermanns, J. M. A., & Meeus, W. H. J. (Red.) (1996). *Opvoeden in Nederland*. Assen: Van Gorcum.

Rispens, J., Meeus, W. H. J., & Hermanns, J. M. A. (1996). Opvoeden in Nederland: samenvatting en conclusies. In J. Rispens, J. M. A. Hermanns, & W. H. J. Meeus (Red.), *Opvoeden in Nederland* (pp. 227-240). Assen: Van Gorcum.

Sameroff, A. J. (Ed.) (2009). *The transactional model of development: How children and contexts shape each other*. Washington, DC: American Psychological Association.

Sameroff, A. (2010). A unified theory of development: A dialectic integration of nature and nurture. *Child Development*, 81(1), 6-22. doi: 10.1111/j.1467-8624.2009.01378.x.

Sameroff, A. J., & Chandler, M. J. (1975). Reproductive risk and the continuum of caretaking casualty. In F. D. Horowitz, E. M. Hetherington, S. Scarr-Salapatek, & G. M. Siegel (Eds.), *Review of child development research, Volume 4* (pp. 187-244). Chicago, Ill: University of Chicago Press.

Scarr, S. (1992). Developmental theories for the 1990s: Development and individual differences. *Child Development*, 63(1), 1-19. doi: 10.2307/1130897.

Scholte, E. M., & Van der Ploeg, J. D. (2015). The Family Questionnaire: A measure to assess the quality of family functioning. *Journal of Family Issues*, 36(13), 1810-1828. doi: 10.1177/0192513X13506707.

Snoek, H., Van Goozen, S. H., Matthys, W., Buitelaar, J. K., & Van Engeland, H. (2004). Stress responsivity in children with externalizing behavior disorders. *Development and Psychopathology*, 16(2), 389-406. doi: 10.1017/S0954579404044578.

Spangenberg, F., & Lampert, M. (2009). *De grenzeloze generatie en de eeuwige jeugd van hun opvoeders*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers.

Spence, S. H., O'Callaghan, M. J., Williams, G. M., Najman, J. M., & Bor, W. (2002). Maternal anxiety and depression, poverty and marital relationship factors during early childhood as predictors of anxiety and depressive symptoms in adolescence. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 43(4), 457-469. doi: 10.1111/1469-7610.00037.

Steinberg, L., Mounts, N. S., Lamborn, S. D., & Dornbusch, S. M. (1991). Authoritative parenting and adolescent adjustment across varied ecological niches. *Journal of Research on Adolescence*, 1(1), 19-36.

Stevens, G. W. J. M., Vollebergh, W. A. M., Pels, T. V. M., & Crijnen, A. A. M. (2007). Problem behavior and acculturation in Moroccan immigrant adolescents in the Netherlands: effects of gender and parent-child conflict. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 38(3), 310-317. doi: 10.1177/0022022107300277.

Swanson, D. P., Spencer, M. B., Harpalani, V., Depree, D., Noll, E., Ginzburg, S., & Seaton, G. (2003). Psychological development in racially and ethnically diverse youth: Conceptual and methodological challenges in the 21st century. *Development and Psychopathology*, 15(3), 743-771. doi: 10.1017/S0954579403000361.

Trickett, P. K., Aber, J. L., Carlson, V., & Cicchetti, D. (1991). Relationship of socioeconomic status to the etiology and developmental sequelae of physical child abuse. *Developmental Psychology*, 27(1), 148-158.

Vasterman, J. (2014). Als je kind maar uitblinkt. *NRC Reader*, 18 oktober 2014.

Geraadpleegd via: <http://www.nrcreader.nl/artikel/7118/als-je-kind-maar-uitblinkt>.

Van der Doef, P. (1992). Psychopathologie en interdisciplinair handelen. In P. van der Doef (Red.), *Interdisciplinariteit in de jeugdhulpverlening en adolescentenzorg* (pp. 34-42). Amersfoort/Leuven: Acco.

Van der Doef, P. (2004). *Systematiek van orthopedagogisch handelen*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Van der Molen, IJ. (1994). *Opvoedingstheorie en opvoedingspraktijk: Een oriëntatie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Van der Ploeg, J. D. (1997). *Gedragsproblemen: Ontwikkelingen en risico's*. Rotterdam: Lemniscaat (Ortho Reeks).

Van der Ploeg, J. D. (2015). *Kijk op de Nederlandse jeugd*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.

Van der Ploeg, J. D., & Scholte, E. M. (1990). *Lastposten of slachtoffers van de samenleving?* Rotterdam: Lemniscaat (Ortho Reeks).

Van IJzendoorn, M. H., Schuengel, C., & Bakermans-Kranenburg, M. J. (1999). Disorganized attachment in early childhood: Meta-analysis of precursors, concomitants, and sequelae. *Development and Psychopathology*, 11(2), 225-249.

Vermeulen, H. (2009). Kinderen als project: lastig voor leerkrachten. *DRS Magazine*, 17(5), 1. Geraadpleegd via: <http://www.drs-online.nl/artikel.php?ID=722>.

Verschueren, K. (2015). Ontwikkeling en onderwijs: de bijdrage van bio-ecologische ontwikkelingsmodellen aan onderwijsonderzoek. *Kind en Adolescent*, 36(4), 209-225. doi: 1.1007/s12453-015-0101-4.

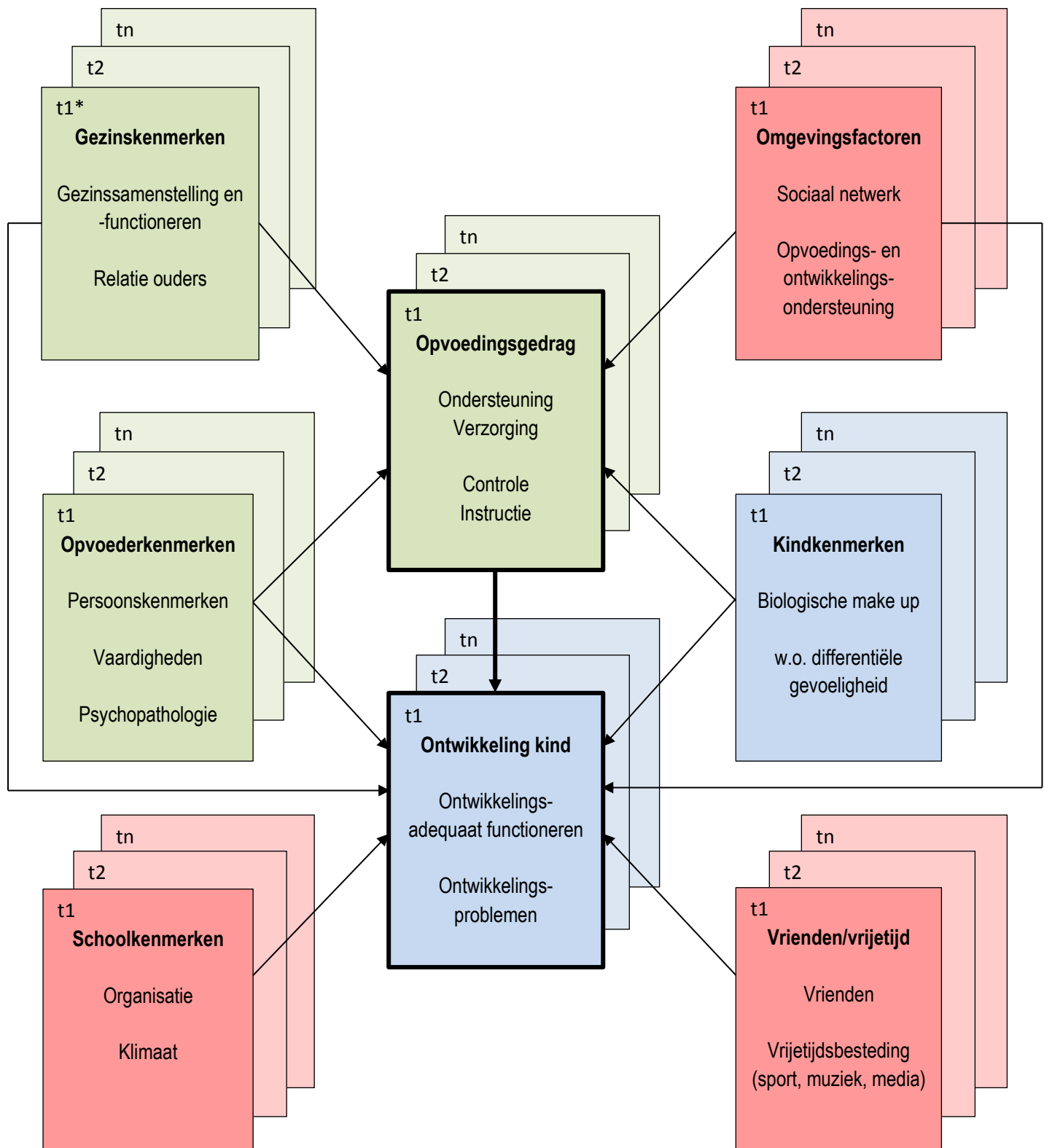
Weeda, F. (2010). Elk kind is een project. *NRC Handelsblad*, 25 augustus 2010. Geraadpleegd via: <http://vorige.nrc.nl//opinie/article2607830.ece>.

Weinraub, M., Horvath, D. L., & Gringlas, M. B. (2002). Single parenthood. In M. H. Bornstein (Ed.), *Handbook of parenting. Volume 3: Being and becoming a parent* (pp. 109-140). Mahwah, NJ: Erlbaum.

Weissman, M. M., Leckman, J. F., Merikangas, K. R., Gammon, G. D., & Prusoff, B. A. (1984). Depression and anxiety disorders in parents and children: Results from the Yale Family Study. *Archives of General Psychiatry*, 41(9), 845-852.

Wubs, J. (2004). *Luisteren naar deskundigen. Opvoedingsadvies aan Nederlandse ouders 1945 – 1999*. Assen: Van Gorcum (dissertatie).

Zevulun, D., Kalverboer, M. E., Zijlstra, A. E., Post, W. J., & Knorth, E. J. (2015). Returned migrant children in Kosovo and Albania: Assessing the quality of childrearing from a non-Western perspective. *Cross-Cultural Research*, 49(5), 489-521. doi: 0.1177/1069397115608173.

* t1 = tijdstip 1

Figuur 1 Transactioneel model m.b.t. opvoeding en ontwikkeling